

п . л . с . о . в . у .

1-634-н.с.

591987

н

в

л

с

о

у

ж

з

и

х

ц

ч

ш

ДБУ

ЦІНА КРБ. 10 К

ЭМ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00646450

5

9(c23)(-2)

П. ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

ЕПІЗОДИ З ЖИТТЯ ТА ІСТОРІЇ СЛОБОДИ
ВОРОНІВКИ, ЩО НА СЛОБОЖАНЩИНІ, ЗА-
ПИСАНІ СИЛОЮ ГУДИМОЮ-ЗАГОРУЙКОМ

Частина перша : СТАРИЙ РЕЖИМ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ

1930

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літописі
Укр. Друку“, „Картковому ре-
пертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 77/Д. 9/IV 1930.
Зам. № 1453. Тираж 5.000.

Обкладинка худ. Є. Мей

А-634-н
Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА при ХДУ
Кб. № 591987 ✓

І. ВСЕ ЙДЕ, ВСЕ МИНАЄ

Так сказав наш незабутній поет. А один стародавній геленський філософ за кілька тисячоліть до нашого часу висловив думку, що все, мовляв, тече. І от я, Сила Минович Гудима - Загоруйко, мешканець слободи Воронівки, що на Слобожанщині, з походження селянин, трудящий, службовець Воронівської сільради, де я відаю актами громадянського стану (скорочено іменуємих ЗАГС'ом), постановив собі за мету описати деякі події з історії нашої слободи.

Велика доба наша, свідками і учасниками якої ми є, потрясла всім світом. Те, що почиталось за нерушиме — впало; погляди й звичаї, на яких сотнями років тримався світ, оказались непотрібними; складна будова суспільства революцією була розбита й зруйнована і на уламках старого будується нове життя.

Наприклад, віра в бога. Як вона міцно тримала в своїх пазурах людей! А тепер? Гай - гай! Віра в бога розхиталась, а в церквах скоро горобці цвірінькати будуть, коли раніше їх не обернуть під клюби та сельбуду.

І подумати тільки, що все це зробили робітники та „репані мужики“, що на них ще так недавно кожний, хто тільки хотів, міг їздити. Ви тільки собі подумайте.

Така, наприклад, поважна людина, як Гордій Онопрієвич Онучка, пан на всю губу, що мав у нас у слободі двоповерховий будинок, а за Байраком хутір в 300 десятин землі, тепер у місті Ен, кажуть, золотарем на бочці їздить. А Клим Негреба, його колишній підпасич, що по його спині не раз Гордія Онопрієвича гарапник гуляв, зараз мало не цілою губернією заправляє. Чи думав Гордій Онопрієвич, що так світ перевернеться і чи не придержав би він тоді трохи свого гарапника? І чи думав сам Клим Негреба, коли чухав збиту спину, що революція його так високо вознесе і він опиниться в числі правителів наших? А чи думала коли донька Гордія Онопрієвича, Орина Гордієвна, коли виходила заміж за відставного корнета гвардії Валерія Віталієвича Черногуза, що їй доведеться в портовому шиночку в Марселю — он куди доля занесла! — прислугувати п'яним матросам? А його синок? Він тепер ходить на заробітки з сокирою і пристав у прийми до рябої Лукії Громихи, опасистої баби, з таким обличчям, ніби на ньому, — за висловом нашого ж таки старого прислів'я, — чорти горох молотили. Вибачте на цім грубім слові, ми, люди прості й сільські, іноді любимо густо посолити.

Так от, наприклад, оця сама історія Гордія Онопрієвича та його підпасича — Кліма Негреби. Чим не роман? Другий, би, використавши як слід матеріял, міг би романа на двадцять аркушів стругнути і великої собі слави зажити. Але як ти тієї слави заживеш на селі? Щоправда, і ми, сидячі тут, у себе в слободі, дещо почитуємо з сучасної літератури української, і радіє серце наше, бачачи розквіт її. Росте

вона, квітне! Так ото, кажу, сидячи у себе в слободі,— а ночі у нас зимою довгі - довгі, так що не знаєш, куди той і час дівати,— вирішив і я собі на старість літ прислужитись рідному слову. А тут іще й та думка, щоб і спогад якийсь нащадкам полишити. Купив паперу, та й давай komponувати. Компонував, komponував та тоді й сунувся якось до столиці нашої пролетарської, до земляка одного, що письменником вважається, з драмованою поемою на двадцять чотири картини з сучасного селянського життя. Називалась поема „Повадиться вовк до отари, всіх овець передавить“. Наш драмгурток дуже хвалив її (проте ставити відмовився, бо каже, декорації багато коштуватимуть), так що я мав надію, що землячок зробить мені протекцію і поема моя побачить світло столичної рампи. Прочитав земляк мою поему та й говорить:

— Про драму вашу поговоримо потім, а тепер давайте, я вас поведу по редакціях та познайомлю з деякими поетами сучасними та письменниками!..

Хитрий, сто біса, був землячок! Як пішли ми по редакціях, як подивився я, скільки там того письменницького люду товчється, то аж за голову вхопився. Така вже ми, здається, нація поетична, що все, що переживаємо, хочемо на папір перенести.— „Кому поведе печаль мою!“— А як розповіли про печаль, то й годі, сидимо та пупа чухаємо. Справді, ми великий чухраїнський нарід, як то нам талановито розповів вельмишановний т. Остап Вишня, що містить свої фейлетони у найбільшій українській газеті „Вісті ВУЦВК'у“, що її ми в сілграді щодня колективно читаємо.

Я прохаю вибачити мені, коли я щось тут не так написав, бо зовсім не маю на думці когось ображати, а тим паче сказати, що в нас немає талантів. Талантів у нас скільки хочете, і то непогані таланти. Та, коли я побачив таке велике стовпище коло Парнасу та Кастальського джерела, то мені стало лячно і я одразу ж сказав собі:— „Куди нам з нашим глеком!..“— і забрав свою драмовану поему від земляка. А він, віддаючи мені її, говорив:

— У вас, говорить, Сила Минович, з поемою не витанцьовується. Ви, говорить, попробуйте краще писати прозою!..

Я промовчав, а сам собі міркую, що з поемою у мене не витанцьовується не тому, що в мене нема поетичного хисту, а через те, що наша Воронівка не має свого Парнасу, а насипати такого ніхто досі не догадався, бо ж відомо, що на Україні за Парнас правлять могили і не без успіху. Правда, і в нас є гори, от хоч би й Бугаєва гора. Але вона нам не тільки ніякої користі не приносила, а навпаки, велику шкоду, бо цілі покоління слобожан наших на ній свої вози ламали. Так ми оце самооподаткувалися на дев'ять тисяч карбованців та колективними зусиллями взяли й прокопали її, так що не будемо вже більше ні возів ламати, ні за десять верстов кругом її об'їздити. Було у нас і джерело хороше в Прядчиному урочищі. Правда, поетом воно нікого з слобожан не зробило, але вода була у нього солодка. Та треба ж було одній притичині статись. Як був ото землетрус у Японії і коли мало не вся Японія провалилась у море, наше джерело взяло й раптом усохло. Звернулись ми з цього

приводу до баби Онищихи, що є у нас найпервейша ворожка на всю околицю і „спец“ чисто по всіх справах, так вона от що авторитетно нам заявила.

— Ото, мої голуб'ята, каже, був у Гапонії земле-трус, так земля на дванадцять верстов провалилася, а у нас на дванадцять верстов піднялась. То ж через це і джерельце всохло. А ще скажу вам: був у мене старець один прозорливий, так говорив:— „Покайтеся, бо й річки, і криниці, і ставки усохнуть і буде мор морський!..“

На тому наші слобожані й заспокоїлись, сказавши:— На все воля божя!— геолога не запрошували, бо дорого коштує, а про меліоратора просто забули спитати. Так без джерела ото тепер і живемо.

Але я збочив. На чому ми, пак, з вами зупинились? На історії пана Онучки, здається. Так от, скільки то у нас таких історій було! Як подумаєш про це все, як пригадаєш, які зміни ми пережили і переживаємо, то зідхнеш і за старою звичкою скажеш:— „Господи, господи! Як то на світі все переменяється!“

Були то все люди порядні, статечні, багаті, мали хутори, будинки, добра всякі, до церкви були усердні, царя почитували, ходили гарно, їли смачно, а на нас, маленьких людей, і уваги не звертали ніякої. Що ми були для них? Так, храпаки якісь. Наступи вони на нас ногою, ми й писнути не посміли б. Кивни вони на нас пучкою, ми б на череві до них полізли. Накажи вони нам плигнути у воду сторч головою або провалитись крізь землю, ми б і плигнули і провалились би. А заступитись за нас не було кому. Ми були гній, ніщо!..

Та наша Воронівка була лише краплею у великому морі народньому. Таких Воронівок у нас тисячі, а в кожній були свої Онучки, свої дуки і своя біднота. Над Онучками стояли вищі,— купці, капіталісти, заводчики, акціонери, генерали, поміщики, князі, міністри і, нарешті, сам августейший. І вся ця згряя сиділа на народній шиї і ссала його кров. Та на щастя в кожній Воронівці був і свій Клим. І от раптом вся ця стара будова завалилась.

Було колись,
Не вернеться...

Отже й ці слова нашого геніяльного поета можна прикласти до подій днів наших. Все старе пішло прахом. Життя, що раніше було затиснене в жорстокі лещата, тепер вирвалось на простір, як виривається річка з - під зимової криги і ген - ген розливається, так що й берегів не видно!..

Подумати тільки, що там, де колись був Чугайчин шинок, тепер горить вогнями сельбуд. В будинкові Онучки міститься райвиконком. В крамниці Кіндрата Опанасовича Кривенького торгує кооперація, в попівському будинкові збирається комсомол, на Онуччиному хуторі працює колектив.

Все перемінилося, аж очам своїм не віриш. І чим далі живеш, тим більше переконуєшся, що дуже молоде життя, що міцно закорінюється воно в землю, що буйний воно лист випускає.

Діти й онуки наші, що не бачили на власні очі, як те нове виборювало собі право на життя, хай вчаться у старших, хай бережно збирають усі пе-

рекази про героїчну добу нашу, щоб потім хтось новий, зібравши все це до купи, міг би написати історію того, як у перші роки революції батьки їхні будували Комуну.

* * *

Минув майже рік з того часу, як були написані ці рядки, і наша республіка за цей час пішла далеко по шляху соціалістичного будівництва. Ми будуємо нові заводи - велетні. Ми не тільки втілюємо п'ятирічку в життя, але й поставили своїм завданням ту п'ятирічку виконати за чотири роки. Тільки цими днями мені на очі попався один журнал, де про Україну було написано таке:

„Патріархальна гоголівська (sic!) ¹⁾ Україна померла і не воскресне.

Зараз росте й будується Радянська Україна з металю, Україна індустріялізована, електрифікована, хемізована.

За останніми підрахунками Геологічного комітету запаси кам'яного вугілля й антрациту в Донбасі вираховуються *більше ніж в 66 мільярдів тонн*. Кількість антрациту в Донбасі майже дорівнюється *всім* запасам антрациту в решті Європи, Америки і Австралії.

А залізні руди (50—70% заліза!), що випираються із вузької „щілини“ (не ширше 6,4 кілометрів) між гранітами й гнейсами на Криворіжжі! А руди керченські, руди манганові

¹⁾ А чи була коли Україна гоголівською?— Увага редактора нарисів,

нікопольські, камінна і самоосадочна сіль, фосфорити, високогатуркові каоліни, руди живого срібла та інші копалини.

Металізація, механізація, хемізація, електрифікація знаходять надзвичайно сприятливі умови на Україні.

Аграрно - індустріальна УСРР перетвориться в індустріально - аграрну.

Найбільше капітальне будівництво України намічено в Донбасі, де на проходку нових, на реконструкцію та поширення старих шахт, на їх механізацію за п'ятирічкою перебачені витрати в розмірі 430 млн. крб.

На залізні руди Криворіжжя вкладення намічались за п'ятирічку в розмірі 45 млн. крб.

Виростуть нові доменні печі, нові найбільші заводи в Кривому Розі (192 млн. крб.), в Запоріжжі (140 млн. крб.).

Майбутній промисловий комбінат - гігант на дніпровській гідроцентралі — могутній фундамент для індустріалізації України.

Дніпрельстан — одна з найбільших гідро станцій в світі. Навіть знаменита Ніагарівська гідростанція менша за Дніпрельстан.

Машинобудівництво, хемічна промисловість, харчова промисловість широко розгорнуться. Одночасно Україна перебудує і своє сільське господарство.

Наркомзем УСРР в останній час висунув плян суцільної колективізації України. За цим пляном все сільське господарство України по-

*винно бути цілком колективізовано уже на кі-
нець п'ятирічки“.*

Настільки багата наша Україна. Настільки широкі обрії перед нею відкриваються. Журнал тільки забув згадати про Харківський Тракторбуд, що випустить 60.000 тракторів на рік. Щождо суцільної колективізації, то ми її здійснимо не на кінець п'ятирічки, а протягом 1930 - 31 року.

Колективізація зрушила досі інертне село. Доко- тилась вона і до нас. У Воронівці, наприклад, сотня за сотнею ухвалюють вступати до колективу.

Межу старого перейдено. Село остаточно стало на шлях соціалізму. Честь і слава тим проводирям і борцям, честь і слава комуністичній партії, що цей шлях селу показали і по ньому його ведуть!

Страшні роки лишились позаду. А попереду ясна путь, в кінці якої стоїть прекрасний будинок, ім'я якого — Соціалізм!

II. ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ

Це було в 16.. році. Стояв теплий день. Запашний синій степ розіслався настільки хватало око і коливався травами вище чоловічого зросту. Стань козак на коні в тій траві — і то сховається. Надінь він на списа свою шапку з червоним верхом — і то вона загубиться серед розкішних степових квіток. Тільки й порушували одноманітність цього зеленого простору одинокі могили, що бовваніли вдалині, обкутані якоюсь таємничою давниною. Хто ходив колись цим степом, хто насипав ці високі могили? Кого ховали вони під собою? Чиї орди проходили тут і хто напував своїх коней у цих тихих степових річках?

Мовчав степ. Тихо коливалась трава. А вгорі, розправивши свої могутні крила, кружляв над степом орел і своїми гострими очима дивився на землю, шукаючи там собі здобичі. Он раптом схопився сагайдак і прудко понісся травою, відкинувши назад роги. Он перебіг крадькома степовий вовк, що його денний сон хтось порушив. Он тихо прошмигнула травою лисиця, шукаючи собі кращого захисту. В степу, до того мертвому, раптом сталась якась зміна, живі створіння, що до цього спокійно спали, або шукали собі поживи, нашорощували вуха; ніби почувши якусь небезпеку,

вони кидались у розтіч або завмирили на місці. Тільки один орел так само гордовито плавав у синіх високо-
стях, не звертаючи ні на що уваги. Раптом він зупи-
нився в своєму могутньому леті і як стріла впав на
землю.

— Бачили, тату?— спитав чийсь молодий голос,
а другий поважний, відповів:

— Тепер він уже десь свіжує свою здобич і рве живе
м'ясо!..

Голоси ці належали двом козакам, що були захо-
вані високим терновим кущем, що бо - зна яким по-
битом у цьому дикому степу виріс. Перший був став-
ний молодик, високий, смуглявий, в кармазиновому
жупані. Дорога шабля і два турецьких пістолі, що
стреміли у нього за поясом, а також і вся молода його
постава, показували, що належав він не до простого
козацького роду. Другий був опецькуватий, з дов-
гими сивими вусами й оселедцем, що був закинтий
аж за вухо; і одяг у нього був простіший; тільки роз-
кішно оздоблена шабля прикрашувала його. Сірі очі
дивились суворо; в них давно погас огонь молодости й
захвату, а лишилась тільки одна холодна розважли-
вість та рівновага. Це були Сотник Панько Пушкар
та його син Петро. Вони кілька хвилин мовчки диви-
лись на те місце, де впав орел. Потім старий Пушкар
похитав головою і сказав:

— Отак колись старий Хміль налітав на своїх во-
рогів. Високо літав батько та рано пішов у землю, не
докінчивши свого діла!— і сум ліг на обличчі старого.

Орел знизу звівся і почав підноситись догори. Скоро
він був так високо, що обернувся в цяточку, а потім

і зовсім зник. Петро весь час захоплено стежив за ним. Схилившись на гриву коневі, він так замислився, що батькові аж двічі довелося гукнути на нього. Ніби прокинувшись від сну, Петро перепитав:

— Га? Що таке, тату?...

— Їдь, кажу, назустріч нашим і веди їх сюди, а я тимчасом, пошукаю місця для табору, бо тут, певно, десь недалеко є річка!

Петро торкнув острогами коня і скоро його постать зовсім зникла в цьому царстві трав, тільки зрідка мелькав червоний верх його шапки над зеленим килимом степу. Так він їхав мо' з годину, поки не зустрів великого обозу, що довгою валкою розтягся степом. Спереду, з боків і позаду їхали верхові козаки, що стерегли обоз на випадок наглого нападу. Коло возів ішли мовчки погоничі. Воли були зморені, люди теж. Немазані колеса немилосердно скрипіли, плакала малеча, зацитькувана матерями, зрідка тихо гукав погонич на волів, помахуючи довгим батоном. По всьому було видно, що мандрівники давно вже в дорозі. Це було помітно по виснажених обличчях, по обірваному одягові, по схудлих, не дивлячись на розкішну пашу, волах. Був це саме час, що лишився в історії України під назвою Великої Руїни. Це було тоді, коли вся Правобережна Україна, за угодою московського та польського урядів, мусіла лишитись на віки вічні „Диким Полем“. Та вона й так, через постійні чвари гетьманів, через довгі війни та напади татар, через наскоки та походи польського війська, лежала в згарищах, була обернута з колись розкішної та густо заселеної країни, в пустелю, і людські кістки тліли

591987

в степу неприкриті нічим, крім синього неба. Це був час, коли з Правобережжя зганяли цілими селами людей на Лівобічну Україну, спустошуючи й винищуючи цілі околиці. Над селами розлягалися плачі, гірше невольничих. Тисячі холодного, голодного й обдертого люду блукали місяцями по степу, мерли від пошестей, терплячи всілякі злигодні. А на нових місцях, замість обіцяних вольностей, переселенці потрапляли в лабеті козацької старшини, що тільки но почала вбиватись у колодочки, цих новоявлених українських панів, що захопили раніше всіх млини-перевози, рибні лови, кращу землю. Та хоч би хто й хотів самотійно сісти на землю, то не було з чим, і хоч - не - хоч, а доводилось іти в підсусідки до багатішої старшини, другими словами, лядську неволю міняли на неволю у своїх „рідних“ панів.

Сотник Пушкар вступив ще зовсім молодим до війська Хмельницького, ділив разом з ним усі перемоги й поразки. Вибившись із козацьких низів у старшини, він зберіг свої демократичні традиції і стиха посміхався з недавніх неоковирних козаків, що почали наслідувати польські панські звичаї і часто кепкував з них в гурті своїх близьких. Коли надійшов йому наказ кидати рідний хутір, він цілу ніч просидів на ганку, палячи свою люльку. Потім, ніби вирішивши щось кріпко і остаточно, він обійшов навколо хату, подивився на небо, що починало рожевіти на сході, й пішов спати. Другого дня зібрав всіх своїх побратимів по походах і заявив, що рушає на нові землі. Хто хоче, то хай їде з ним, а хто не хоче, то того він не силує. Через те, що всі вірили своєму старому

сотникові, то нікого й не знайшлося, щоб захотів лишитися.

— Куди ти, сотнику, туди й ми з тобою!..

Петра тоді не було на хуторі, а набирався він мудрости книжної і всякої іншої в Київській Академії. Батько негайно послав за ним гінця. І от одного дня, запаливши хутір з усіх чотирьох сторін, старий Пушкар рушив у далекий похід. Переправившись через Дніпро, він повернув не на Золотоношу, як то йому було наказано, а на південний схід і йшов так весь час, боячись потрапити на очі як козакам гетьмана та братчиків - січовиків, що іноді бродили окремими ватагами по степу, не милуючи ні своїх, ні чужих,— так і татарам. Майже через місяць перебрались через Дінець і тепер ішли зовсім диким та безлюдним степом. Почуваючи себе вже зовсім безпечно від гетьманської руки, старий Пушкар став приглядатись до місцевости, де б можна було оселитись. Ось і зараз, відіславши сина до обозу, він тихою ступою їхав уперед, пильно навколо все розглядаючи.

Люди й воли вже зовсім приставали, коли Петро зустрів обоз.

— Поганяйте, хлопці, за мною! За якусь годину станемо на нічліг!

Справді, сонце вже схилялось на захід, а степ ставав ще прекраснішим. Вітер стих, від квіток ішли густі пахощі, висока трава стояла нерухомо. Всі дивились на цю розкішну, родючу землю з мовчазною заздрістю.

— От де оселитись!— вирвалось у когось.

— Еге, оселись, а другого дня тебе татарин на аркані поведе. Ні, старий Пушкар таке місце вибере,

що чортового батька нас хто дістане. Я вже знаю його!..

Почало вже сутеніти, коли в степу почувся різкий свист. З обозу відповіли таким же свистом і скоро спереді показався сам сотник.

— За кілька гонів річка, там спочиватимемо! — сказав він і повернув коня.

За годину коло річки, що бралася туманом, виріс табір. Вози поставили колом, запалили багаття, і кухарі почали готувати вечерю. Матері вкладали спати дітей, чоловіки розпрягали волів, і пустили їх просто в степ. Степ ніби ожив від присутности людей.

Після вечері Пушкар, коли запалили люльки, скликав раду. Він заявив, що вони дійшли, приблизно, того до місця, про яке він думав і що можна вже і не йти далі, треба тільки вибрати позручніше місце для поселення. Обоз лишиться тут на кілька день на відпочинок, а він з кількома чоловіками завтра рушить на розвідку, щоб вибрати місце для хутора.

Всі на це пристали і розійшлись спати. На небо викотився серп місяця. Проспівав півень в обозі. Мутно маячили вартові в степу, що обпершись на рушниці і вслухаючись в степову тишу, вартували міцний соң табору.

* * *

Другого дня п'ять верхових козаків на чолі з Пушкарем рушили вверх по течії річки, за старшого в обозі лишився Петро. Кілька разів Пушкар зупиняв кося і оглядався навколо, але по його обличчі видно було, що це не те, чого він шукав. Опівдні річка повернула

на північ, скоро показався високий берег, вкритий густим лісом.

— Ану, пошукай броду! — наказав Пушкар одному з козаків,

Той кинувся з конем у воду, але річка була глибока і він скоро повернувся назад.

Проїхали ще годин зо дві, зрідка перекидаючись словами. Раптом перед їхніми очима відкрилося щось подібне до лиману, зеленого від очерету. На його ясно зеленому килимові виступали темними купами дерева. Досвідченим оком скинув старий Пушкар місцевість і, повернувшись до козаків, сказав:

К — Здається, хлопці, це те, що нам треба!..

Річка робила тут велику закруту й підходила до самого лісу, потім знову повертала на схід. Посередині цієї луки були розкидані не дуже високі піскуваті горби, що на весні роз'єднувались водою. Навколо було кілька більших і менших озір.

— Здається, що так! — знову сказав старий Пушкар, коли вони з'їхали на найвищий горб, звідки можна було оглянути всю місцевість. — Вода є, риба є, ліс є, земля під боком, саме раз. А за очеретами та чагарниками чортового батька нас дістане татарин, хіба тільки зимою. Як гадаєте, хлопці?..

Хлопці кивнули на знак згоди головами. Злізли з коней і почали уважніше оглядати місцевість та досліджувати. Коли вечором сиділи коло багаття, то Пушкар казав:

— Далі йти нікуди. Місце підходяще, і я лишаюсь тут. А кому неохота буде, хай пошукає собі кращого!

Так повстала Воронівка. Чому її так назвали, хто придумав цю назву, так і лишилось невідомим. Відомо лише те, що через кілька років по приході Пушкаря на нові місця, воронівська сотня значилась у реєстрі Енського слобідського козачого полку; вона була сама дальша на південь, і займала землі в прикордонній з татарами смузі. За цю смугу між Москвою та Кримом весь час точилась боротьба. Кримський хан, узнавши, що „черкаські люди“ оселяються на його землях, одписав московському цареві, щоб той наказав їм вибратися. Москва, як звичайно, хитрувала, заявила, що вона не вільна розпоряджатись „черкаськими людьми“, але постарається їх вговорити аби вони покинули спірну землю. Розуміється, ніхто й не думав цієї обіцянки виконувати.

Тимчасом козаки сотника Пушкаря будувалися на новому місці. Першу зиму пережили в куренях, а другого літа на піскуватих горбах виросло щось із двадцять хат,— цілий хутір, що скоро заселився. Та не тільки на місці теперішньої Воронівки кипіла робота. Уверх і вниз по річці росли хутори, а то й цілі села. Край швидко залюднювався. Земля була родюча звіря, птиці, риби було досить, ліс недалеко. Розорювались ялові степи і пшениця колосилась вище чоловічого зросту. Життя текло кілька років мирно, не рахуючи тих дрібних сутичок з татарами, що як на той час були звичайними. Нові оселі хоч формально і були під московською рукою, хоч вони й були включені до складу одного із слобідських полків, але тієї залежності не почували. Але порядки в нових поселеннях не всюди були однакові. В одних панували

демократичні порядки на виборних засадах, а в других уся повнота влади скупчувалась в руках сотників та військових, що за їхнім проводом посполіти прийшли на нові землі.

Одні слободи були цілком вільні й обирали своїх отаманів та раду, що й творили весь суд і розправу; другі ж, фактично, залежали від своїх панів, що зайнявши „займанщину“, кликали до себе людей, обіцяючи їм різні „слободи“, і, допомагаючи їм будуватись та обзаводитись господарством, потім виклопочували собі грамоти та універсали, за якими і земля і люди закріплялись за ними. Та скоро між окремими панами почались чвари за „займанщину“. Кожний намагався захопити собі кращий шматок землі, перевози і лови,—одно слово, повторювалась стара історія. Чвари за „займанщину“ доходили до того, що озброєні ватаги виступали одна проти другої і за якогось там перевоза розбивали одна другій голови.

Сотник Пушкар був у стороні від цих чвар. Хутір його стояв на тім місці, що й досі в слободі називається „Могилками“. Це була вузька піскувата коса, що омивалась з трьох боків водою. Тут же були розкидані й хати його найближчих побратимів: решта оселилась на других горбах, що буди розкидані по всьому лиману. Місце було вибрано настільки вдало, що коли б подорожній їхав степом, то він міг спокійно проминути новий хутір, навіть і не підозріваючи, що поблизу живуть люди.

Хутір багатів. Щороку сюди приходили все нові й нові переселенці і селились серед очеретів та чагарників. Слобода росла,

Петро Пушкар не жив при батькові. Хоч слава Січі Запорізької в той час уже примеркала, а сама вона роздиралась з середини боротьбою різних партій, все ж старий Пушкар послав на Січ сина, щоб він там набирався військової науки. Авреоля Січі все ще сяла і Січ вважалась за той вищий козацький університет, де остаточно одшліфовувалась вдача козака, його лицарське обличчя та військовий хист. І хоч уже багато українських старшин неохоче своїх синів туди посилали, хоч у самій Січі з боку „черні“, з боку козаків-нетяг була гостра ненависть до хуторських кармазинників і не раз вони їм загрожували киями, хоч старий Пушкар і хитав головою, слухаючи іноді на своєму хуторі оповідань випадкового подорожнього про ті нові зміни та порядки, що їх намагалися запровадити на Гетьманщині і на Січі, — все ж він вважав, що син його мусить пройти там курс науки і послав його туди. Прощання було суворе і коротке, тим більше, що й сам Петро нудився на хуторі і хотів скоріше потрапити на Січ, про яку він так багато наслухався від батька та його товаришів. Весняного ранку, коли степ зацвітав, коли він ніжно зеленів, група верхівців виїхала в степ. Доїхавши до того місця, що й зараз зветься Татарським бродом, старий Пушкар зупинив коня і сказав:

— Ну, прощай сину! Та пам'ятай над усе, що у нас тепер розвелось багато своєї погані, що тільки знають, що про ґрунти та хутори дбати!— і старий похилив голову.— Хто його зна, що з того вийде!— сказав він згодом.— Та думаю, що ти не заплямуєш ні своєї, ні моєї чести тими ласощами нещасними!

З цими словами батько обняв сина. Петро був трохи зворушений, але його уява малювала йому низове товариство, фантазія, збуджена батьковими оповіданнями, літала десь далеко, і це переважало чуття розлуки з батьком і він радий був, що старий не затягав прощання. Петро виріс в товаристві свого батька та його козаків, не мав він ні брата, ні сестри, а мати давно померла. Ніколи його ще не пестила ніжна рука жіноча, не зривав він у вишнику першого солодкого дівочого поцілунку, не милувались ним карі очі... Був суворий, любив самотність, над усе любив полювати, годинами гасати степом на коні навипередки з вітром, і привчав себе до суворого життя козацького. Уява йому малювала широкий шлях і в своїх мріях іноді бачив він, як бунчуки схиляються перед ним, а в руках булаву.

Петро й двоє його джурів поволі віддалялись від хутора, і коли вже було видно тільки їхні шапки, старий Пушкар підвівся на стременах і махнув востаннє рукою. Повертався назад, не промовивши й слова. Тільки коли зліз на подвір'ї з коня, то сказав старому побратимові своєму, Омелькові Печериці:

— Вилетів молодий орел з гнізда! Та нехай погуляє. Не сидіти ж йому у запічку, не робитись йому пічкуром, не козацьке то діло!

— Та то так, пане сотнику!— відповів Печериця.— І то, як подивився на наших молодиків, то вони більше нічого й не знають, крім жіночої спідниці. Пху!— і старий сердито плюнув, висловлюючи тим всю свою огиду до молодого покоління.

Життя на хуторі текло мирно. Минав рік за роком. Про Петра не було ні слуху, ні духу, наче він у воду впав. Старий Пушкар нічим не показував своєї туги за сином, тільки іноді вночі, коли сидів самотньо на ганкові з люлькою в зубах, з його грудей виривалось щось вроді похоже на зідхання. Не раз думав старий Пушкар післати когось на Січ розвідати про сина, але відкладав, гадав, що от-от сам він над'їде.

Та ось одного літа по степу пройшла тривога — орда татарська хмарою сунула на Україну. З далеких степових паланок прибігли втікачі і розповідали про страхіття татарського погрому; вночі було видно далекі заграви вогню і здавалось, що то горіло саме небо і степ.

При перших звістках про татар старий Пушкар зібрав усіх своїх козаків та посполитих і рушив на високий берег річки. Там вибрав гору, що її оточували дві глибокі балки, а схили були вкриті віковим лісом і почав будувати засіку, щось вроді невеличкого острожка. Для оборони це місце було якнайзручніше і старий Пушкар гадав, що він відсидеться від татар, поки надійде допомога. Засіка за кілька день була готова, човни, на випадок чого, були поховані в очеретах, а в степ були вислані стежі. Так минуло кілька день. Одного дня просто у двір вскочив верхи молодий козак і схвильовано сказав:

- Татари, татари!.. Видимо - невидимо!..
- Де?..
- Вже за Гострою Могилою!.. Наші стежать за ними!..
- Давайте знак про небезпеку!

В лісі за горою був великий яр. Старий Пушкар розпорядився жінок, дітей, худобу відправити туди, сподіваючись, що там для них буде зовсім безпечно. В тому яру крім воронівців, поховалось багато людей і з інших хуторів.

В хуторі лишились тільки самі козаки та чоловіки з посполитих, що мали боронити його від татар.

Татари показали тільки надвечір, це був їхній передовий загін. Вони довго стояли на березі, про щось радячись та вимахуючи руками. Потім кілька чоловік з них спустились до річки і кинулись було плисти. Кілька пострілів з очерету примусили їх повернутись назад. Татари постояли ще трохи, потім повернули назад і зникли в степу.

Настала тривожна ніч. Видно було відсвіти далеких пожеж і потому, де горіло, старий Пушкар стежив за рухом орди. Було ясно, що татари на ранок повернуться і то з більшими силами. І справді, коли зійшло сонце, вони з'явилися. Їх було так багато, що степ із зеленого став чорним, аж курів. Старий Пушкар, коли подивився на цю орду, то похитав головою і сказав:

— Ну, хлопці, нас, мабуть, пошлють татари на обід ракам. Та не годиться здаватися ворогові без бою!

Татари чомусь не поспішали нападати. Але старий Пушкар добре розумів, що то тільки воєнна хитрість. І справді, татари раптом посунули великою лавою, намагаючись оточити хутір з усіх трьох сторін. Козаки Пушкареви, що були розсіпані по очеретах, зустріли їх пострілами з рушниць. Але вони не зу-

пинили ворога,— татари без великих втрат скоро перебрались на другий берег.

— Відходь до куренів!.. До куренів відходь!..— гукав Пушкар на своїх хлопців.

Татарам все ж таки було важко наступати. Коні провалювались в ковбані, заплутувались в чагарнику, ламали собі ноги через корчаги, що були сховані під водою, а до того ж і влучні постріли вносили немалі замішання в їхні лави. Сотня крок за кроком відходила до куренів, використовуючи кожний знайомий кущ, кожную горбовину, кожне дерево. Але з лівого крила сот три кінних татар прорвались і швидко просувались до хутора. Коли б Пушкар не помітив того своєчасно, то його б з сотнею було б одрізано від річки і взято голими руками.

— До човнів, до човнів!— загукав він, і всі кинулись до човнів, щоб переїхати на другий берег.

Коли вони були на середині річки, то татари вже бігали по хутору підпалюючи очеретяні стріхи будівель. За хвилину хутір палав, як висхла солома і дим чорним стовпом піднімався над ним.

Козаки зникли і татари даремно їх шукали. Тільки тоді, як козаки переплили вже річку, вони їх помітили і послали навздогін хмару стріл. Можна було сподіватись, що татари, спаливши хутір, на цьому заспокоються. Але роздратовані тим, що вони нашли хутір порожнім і тому не дістали бажаної здобичі, вони почали знову радитись. Старий Пушкар, дивлячись з гори на те, як горів його хутір, розумів, що справа повертається на зло. І він не помилився, бо татари вирішили дістати його й на горі. Вони поділились

на дві частини. Поки одна частина пускала по - дурному стріли через річку, друга, розділившись на два загони, пішла шукати бродів. Не минуло й години, як передові частини татар були вже під горою. З гучним криком вони пішли на приступ і що дужче їх відбивали козаки, то настирливіше лізли татари. Їх ставало все більше й більше.

— Зважайте!.. Зважайте!..— гукав старий Пушкар на своїх необачних козаків, що захоплені боєм, не помічали ще більшої небезпеки.

Та хоч і завзято билася Пушкарєва сотня, але хоробрість мусіла поступитись перед силою. Ось уже січа кипить під самим зрубом засіки. Ось уже татари лізуть на самий зруб. Старий Пушкар, страшний і окривавлений, вимахує своєю кривою шаблею.

— Зважайте, хлопці, зважайте!— гримить його голос, покриваючи весь шум бойовища.

Хлопці зважали, але їх ставало все менше і один за одним падали вони під ударом татарських шабель. Ось уже лишилось їх п'ятдесят, ось уже лишилось їх двадцять п'ять, ось уже їх лишилось усього десяток, що на чолі з своїм старим сотником відбиваються від ворога.

Ось уже і цей десяток тане, і скоро лишається сам він із своїм старим товаришем Печерицею, що вгрузнувши по самі коліна в землю, люто відбивав удари двадцяти татар. Раптом татарин зі свистом опустив шаблю на шию старого Пушкаря. За мить він уже тримав його голову за чуба і з сміхом перекинув її через зруб...

Так загинула вся Пушкарева сотня. Місце, де колись вона билась з татарами, і досі в слободі зветься „Січчю“.

* * *

Петро тільки через півроку взнав про смерть батька. Він негайно ж вирушив додому, зібрав тих небагатьох людей, що чудом залишились живими від татарського погрому і почав відбудовувати хутір. Між іншим лишився живий і Омелько Печериця. Його найшли тяжко пораненого під купою трупів:— залізний організм старого козака переміг. Турботи про хутір забрали у Петра цілий рік. Сам Петро за ці роки відсутности змужнів, але його, як і раніше, не приваблювало життя в степовому хуторі. Він мріяв про ширшу діяльність, а тут ходили різні чутки про наміри царя Петра, що ось уже кілька років, як воював зі шведами та все тугіше затягав петлю над Україною. В самій Січі завзято змагалися дві партії, одна поміркована, що стояла за мир з царем, а друга мріяла про свою українську козацьку республіку. Провадив якусь свою політику і старий гетьман Мазепа, цей старий лис, що користувався з одного боку, великим довір'ям Петра, а з другого боку, вів переговори з Карлом XII,— і, можливо, й сам мріяв про українську корону.

Петро Пушкар належав до молодого покоління української старшини, романтичні голови яких хвилювали славні події Хмельниччини. Ця нова генерація мріяла про те, як би об'єднати в одних руках обидва береги Дніпра, але ще більша ненависть у них була до Москви, в якій вони вбачали свого головного ворога. Петро

кілька разів їздив з Січі до гетьманського двору і там звернув на себе увагу Орлика. Доводилося Петрові бувати і в самому Батурині. Одного разу, коли він привіз листи, Мазепа пильно подивився на Петра і сказав:

— Чув, чув про твого батька. Добрий козак був!.. Петро мовчки вклонився.

— Любив старий Україну, болів її болями. А ти ж якої думки? Чи пам'ятаєш батькову науку?..

— Волю за Україну і жити і вмерти! — відказав Петро.

— Добре, сину, добре! — сказав на те гетьман: — Радий чути від тебе таке слово. Так думав і наш батько Богдан, так думали і батьки наші. Коли чого буде тобі треба, — так будь ласка, звертайся просто до мене, завжди буду радий тобі зробити послугу!

Ото ж і не дивно, що Петро нудився на своєму хуторі і як тільки упорався зі справами, то залишив на ньому старого Печерицю, якому й доручив всеньке господарство, а сам знову рушив у дорогу.

Україна не переставала глухо хвилюватись. По корчмах, по ярмарках, по всіх шляхах та містечках ходили різні агітатори, що розповідали про те, як козаки гинуть на півночі на важких земляних роботах. Поруч з цим другі розказували про те, що на Гетьманщині касується старі вольності, що нова старшина та пани закріпачують посполитих людей, що скоро настане час, коли доведеться, мабуть, порохувати ребра кармазинникам за ті кривди, що їх вони чинять простому народові. Сліпі бандуристи оспівували старого Богдана, Перебийноса та Дорошенка, розпові-

дали про засланого на Сибір Самойловича. Москва теж усюди розсилала своїх воевод та доглядачів, щоб вони пильно стежили за рухом і про все доносили цареві.

За таких обставин Карло XII рушив на Україну, а гетьман Мазепа відколовся від Москви. Петро Пушкаренко ще до цього мав таємне доручення від гетьмана піти у слободи та паланки степові вербувати охочекомонних козаків для Мазепи. Ось чому він знову опинився на своєму хуторі, де й збирав під свою корогву охочих. Тимчасом перехід Мазепи на бік шведів дав сигнал для посполитих чинити суд і розправу над своїми панами. Саме, коли Петро сидів у своєму хуторі, одного дня до нього сам не свій на змиленому коні прискакав сусіда — Оверко Манушка, власник сусіднього хутора. Був це чоловік величезного зросту і Манушкою його прозвали, мабуть, саме за цей великий зріст. Коли Петро вийшов назустріч гостеві, то Манушка кинувся до нього і мало не благальним голосом сказав:

— Пане Петре! Мої посполити збунтувались і грабують хутір. О, моя дружина! О, мої дітки!.. Пане Петре, допоможіть їх угамувати. Ви в силі це зробити!

Петро дещо чув про Манушку і, стримуючи посмішку, запитав:

— А пан за кого: за Україну чи за Москву?

Манушка спершу витріщив на нього очі, а потім, грізно блиснувши очима, закричав:

— Під три чорти вашу Україну і разом з нею Москву! Я за свій хутір! Хутір мені мій потрібен!..

— То нехай же тоді пан сам і хутір свій боронить! — відповів Петро і повернувся до хати.

Манушка лишився серед двору ні в сих, ні в тих. Потім вилаявшись, скочив на коня і поскакав назад.

Петрові не пощастило зібрати багато людей, та й справа не чекала, і тому він рушив у дорогу, щоб встигнути злучитися з козаками.

На цьому й кінчається козацький період для нашої слободи. Петро, коли виїхав з свого хутора, то скоро перейшов зовсім на службу до Мазепи. Був він, між іншим, і серед оборонців Батурина і його пораненого забрав Меншиков у полон і перевіз до Лебедина. Там після довгих катувань, бо у царських слідчих були відомості про те, що Петро возив таємні листи з Січі до гетьмана, його в травні місяці 1709 році скарано було на горло.

Але те, що Петро Пушкаренко опинився в мазепинцях, для слободи мало дуже великі наслідки.

III. ВОЛЬТЕР'ЯНЕЦЬ

Цар Петро суворо розправлявся з усіма прихильниками Мазепи; самих їх катували без милосердя, майно палили, людей посполитих убивали, а землю одбирали та дарували вірним слугам царським та тим українським старшинам, що перебігали на його бік. Слобода наша, тоді ще кілька хуторів, мирно собі жила і не гадала як біда насувалася. А в той час до неї наближалась карна експедиція, що складалася з ескадрона московських драгунів та трьох сотень Енського слобідського полку під короугою осаула Пищи - Мухи та Оверки Манушки, того самого, що колись його Петро Пушкаренко вигнав з свого двору. Сараною, серед білого дня, налетіли вони на хутори, прочитали наказу про те, що молодий Пушкаренко є зрадник і оголошений поза законом, тому все його майно мусить бути знищене. Так удруге, за свою коротку історію, слобода наша пережила повний погром.

Кілька років на місці колись багатих хуторів лежали одні згарища. Трапилось так, що підчас Прутського походу Петра I тими місцями проїздив князь Куракін. Місцевість йому так сподобалась, що він постановив якимнебудь чином її собі придбати.

Вибравши якось слушну хвилину, коли цар був п'яний, і ласкавий до нього, він сказав:

— Ваша величність, є по річці Воронисі землі, що належали мазепинцеві Петрові Пушкаренкові. Місцевість і земля та мені дуже сподобалась, а не занята вона ніким. Віддай її мені!..

Цар любив Куракіна, бо той йому часто робив послуги по розпиту в „государевом деле“. Відомий був Куракін і на Україні. Коли в 1700 році на Україні виникли великі народні заворушення, цар власною персоною з'явився на замирення. Що то було за замирення, можна тільки догадуватись, а Куракін у цій справі був правою царською рукою. Одного разу, коли підчас цієї експедиції цар потрапив до рук степових опришків, відбившись від свого війська, то Куракін визволив його від неминучої смерті. Пригадавши це, цар сказав:

— Візьми собі ті землі, коли вони тобі подобаються. Дарю їх тобі і твоєму синові, а межі ти сам визнач!..

Так ціла величезна дача попала до рук князя, але він мало турбувався її заселенням, і землі ті продовжували лежати порожніми, тільки зрідка де - не - де був курінь або землянка. В лісах та степах було багато опришків, що грабували народ та купців, і це теж перешкоджало селитись тут людям.

Зате справжнім колонізатором був син князів Борис. Коли він перейняв спадщину від свого батька, то зараз же взявся до влаштування та заселення своїх пустопорожніх земель. Він набрав собі з „числа хитрих малоросів“ агітаторів і пустив їх по всій Україні за таким наказом:

— Якщо кому погано живеться у своїх панів, попів або монастирях, хай ідуть до мене на вільні землі на Воронисі!..

Доходило до того, що агітатори князя записувались у кріпаки до різних панів, і вночі тікали разом з їхніми людьми до князя.

Усіх цих утікачів князь брав під свою високу руку, а поскільки він був багатий, то біднішим панам не тільки не можна було сперечатись або судитись з ним, а просто й небезпечно було мати з князем конфлікт. Наскільки князь широко поставив свою агентуру видно з того, що на його землі тікали люди з Київщини, Полтавщини та Чернігівщини. Вони місяцями ховались по балках, яругах та лісах від переслідування своїх панів, від опришків та розбійників, поки діставались до міста. Не гербував князь і різними темними людьми та пройдисвітами, він тільки наказував їм змінити своє ім'я та прізвище і тоді вони могли спокійно жити на його землях. Хоч у князя і були великі маєтки в Росії, але звідти він чомусь не переселяв своїх селян, ось чому навіть двораки його складались виключно з українців.

Зрозуміла річ, що князь Борис не хотів задовольнитись тими землями, що їх колись подарував його батькові цар Петро, а намагався їх розширити, а через те, що царські слова „ти сам визначиш межі“ можна було тлумачити як завгодно, то князь і не хотів тих меж „визначати“ скоро. Ось чому вийшло так, що скоро всі дрібні українські пани примушені були або переступити князеві свої хутори „добровільно“, або вони були викинуті з них силою. Особливо цікава

історія трапилась між князем та Оверком Манушкою. Манушка, як і інші українські пани, володів землею на правах займанщини; вони займали пустопорожні землі та ялові степи, колонізували їх і потім закріплювали ті землі за собою відповідними актами, а оскільки кожний межі вказував так, як йому бог на душу положить, або скільки він міг захопити, то звідси мусіла виникати безліч конфліктів за ту саму займанщину. Акти того часу повні відгомонами отих сварок та судів за окремі урочища, лови, перевози тощо, при чому іноді діло доходило й до вбивства.

Манушка володів своїм хутором теж на правах займанщини. Скільки було у нього землі, він ніколи не цікавився, бо в тому не було потреби. Коли князь Борис починав заселяти свої землі на Воронісі, то йому зараз же спав на око Манушчин хутір. І він постановив прибрати його до своїх рук; з цією метою він навіть покумався з недалеким розумом Манушкою. Не раз куми пиячили цілими ночами на хуторі і в маєтку князя. Одного разу, коли Манушка напився так, що в нього очі стали лізти на лоба, князь спитав:

— А скажіть но, куме, на яких правах ви володієте землею й селянами?

Манушка, нічого не підозріваючи, виніс скриньку з паперами і поставив перед князем. Князь неуважно переглянув їх і сказав:

— Так - так! Земля дісталась вам по закону!..

Повернувшись додому, князь покликав до себе свого управителя Сугака,— з числа тих самих „хитрих малоросів“, що вірно служили князеві і який користувався необмеженим його довір'ям,— і довго з ним

про щось радився. Другого дня Сугак, навантаживши цілого візка винами, поїхав на хутір до Манушки. Гуляли в лісі над річкою Воронихою. Міцні вина скоро звалили Манушку з ніг. Тоді Сугак зняв з його пальця перстня з самоцвітом, покликав одного з своїх людей і, давши йому персня, наказав:

— Піди до пані і скажи, що пан велів дати ті папери, що вони з князем недавно переглядали!..

Манушчиха, що їй не раз доводилось виконувати різні примхи свого чоловіка, без слова видала папери. Сугак узяв їх і зараз же поїхав до князя.

— Ну, що, привіз? — спитав князь.

— Привіз, ваша світлість, ось вони!..

Другого дня, на привелике здивовання Манушки, князь оголосив:

— Хто з селян Манушки хоче перейти до нього, той хай поставить віхоть з соломи на воротях, а хто не покаже ніякого знаку, хата його буде зруйнована, а сам він буде покараний!

Селяни, що не любили Манушки і не могли йому забути тієї суворої розправи, що він учинив над ними підчас заколоту, коли вони розорили його хутір, охоче пристали на пропозицію князя. Манушка було кинувся опиратися, але люди взяли його і посадовили на воза; на другого воза посадовили Манушчиху з дітьми, на кілька других возів навантажини хатні речі і вивезли в степ, а самий будинок спалили, щоб і сама пам'ять про Манушку зникла. Заволодівши таким чином хутором Манушки, князь розселив його селян по других хуторах, а на їхній землі посадовив других.

Князь Борис належав до тих панів, що в них мирно вживалось вольтер'янство, невіра в бога, французька галантність і азійський деспотизм великого поміщика, що почував себе в своїх маєтках справжнім феодалом.

Про князя та порядки, що він їх запровадив у своїх маєтках, залишив яскраві записки дячок воронівської церкви, Ананій Ієріхонський, що писав їх ще під впливом свіжих переказів старих людей. Записки ці були випадково знайдені серед різного архівного мотлоху. Ось що пише Ананій Ієріхонський про ті часи;

— Князь,— каже він,— не жив постійно у своєму маєтку на річці Воронісі, а тільки приїздив туди раз на рік і проводив тут коли місяць, коли більше. Про приїзд князя сповіщалося заздалегідь і всі починали готуватись до його зустрічі... В день приїзду всі одягалися у святковий одяг і виходили у степ назустріч князю на чолі з попом та управителем Сугаком. Молодь особливо раділа з того приїзду і ставала шпалерами по обидва боки дороги так, щоб карета князя їхала між ними. Все це супроводилось піснями, музикою і танками дівчат - танцюристок під керівництвом француза, що його князь колись вивіз із Парижу. Після того, як князь приложився до хреста, йому співали кантату, на цей випадок спеціально попом Досіфеем сочинену і ним же положену на ноти. Потім тут же танцюристкі виконували танок пейзанів на французький кшталт. На цьому

перша частина церемоній кінчалась і карета князя рушала далі. Князь кланявся на всі боки, із возів, що їхали слідом за каретою, кидали в юрбу свитки з білого селянського сукна, чумарки, жупани, хустки, чоботи, юбки та плаhti. В юрбі зчинявся страшений гармидер, лунали вигуки, бо кожний намагався вхопити щось цінніше. Князь, коли бачив, як двоє дебелих дядьків, ухопившись за свиту, волочили один одного по курній дорозі, аж за боки брався від реготу. А навколо співали, танцювали, грала музика, переряжені робили різні „фіглі - міглі“, так що в'їзд обертався в ціле лицедійство і князь в'їздив тріумфатором у слободу, як колись в'їздили царі до Риму.

Та на цьому свято не закінчувалось. З княжих льохів,— пише далі Ананій,— викочували кілька бочок горілки і розкладали по столах різні ласощі. Літні люди запрошувались до палацу, де їх гостив сам князь, а молодь розважалась надворі. Тут знову роздавались подарунки,— очіпки, черевики, капори, шапки, намисто, герсетки, при чому на кожний подарунок заготовлявся окремий квиток, де було написано, хто що мав робити, наприклад: співай, танцюй, смійся, плавай, поцілуй кого небудь,—коли виграє ту чи іншу річ. І було сміха, коли якійнебудь молодиці попадуться штани, а там написано — танцюй. Вона тут же на очах усіх, надівала на себе штани, хтось з юрби давав їй шапку, до очкура прив'язували дзвоника, музика різала гопака, а переряжена носилась у танку до третього поту. Гуляння тривало цілу ніч і село засинало перед світом, звалене втомою та горілкою.

— Князь,— продовжує Ананій з грубоватим реалізмом,— особливо любив жіночу стаття, бо не був до самої смерті жонатий, і коли роздавав подарунки, то завжди давав дівчатам та молодицям кращі, ніж парубкам. Весь час, поки князь перебував у слободі, він проводив у бенкетах та розвагах різних, але в них брала участь уже не вся слобода, а тільки вибранці. Для княжих бенкетів із підданих князя вибирали найкрасивіших дівчат, „краль“ і записували їх в „танцюри“. Якщо котра з них не могла служити Мельпомені, то на таких покладались інші обов'язки: вони співали, прислуговували за столом або просто брали участь у „п'янстві“ та „веселії“. На всіх „краль“, що поділялися на різні категорії, вівся спеціальний реєстр, і ніхто з них, під загрозою суворої відповідальності, не мав права відмовитись від виконання своїх обов'язків; навіть батько та мати губили право на свою дочку, коли вона попадала в число „краль“. Між „кралями“ завжди було кілька, що їх князь виділяв своєю особливою ласкою і з якими проводив цілі ночі в бенкетах, властивих тому часу. Якщо яканебудь з „танцюр“ оказувалась з ознаками вагітності, то її виписували з реєстру і відсилали до батьків. Нікого не соромлячись, вільно родила вона, і коли на те була княжа воля, знову поверталась до панських хоромів. Діти, з бажання матерів, передавались для годування спеціально поставленій ключниці; виховувались вони на кошти князя. Князь любив більше дівчаток і їх чекала краща доля; щождо хлопчиків, то участь була їх дуже сумною; більшість з них ішли, як говорили селяни, до „земляної станиці“.

Але були й винятки. Коли князеві хтонебудь з хлопчаків сподобався, то він брав такого з собою і віддавав його на виховання до столиці, а потім улаштував десь на службу, даючи одноразову допомогу грошима.

Ті хлопці, що не звертали на себе увагу князя, віддавались на виховання бездітним, а коли їм виходило 18 — 20 років, то їх женили, давали по вибору прізвище, і селили на якомунебудь хуторі.

З усіх „незаконних“ княженків князь особливо відзначив Марка Багрія. Марко був сином „кralі“ Насті Багріївни, — дівчини як сонце, як день весняний, за переказами старих людей. Князь настільки був нею захоплений, що вона аж три роки володіла його серцем. Наскільки це було серйозно, видно хоч би з того, що він брав її з собою до столиці і навіть за кордон. Цей роман раптом порвався через вагітність Насті. Князь не любив тримати коло себе вагітних „кralь“. Він ласкаво попрощався з Настею, а управителеві відписав, щоб їй ні в чому не відмовляли і поводитися з нею як із панією. Слово князя було законом, а через те, що це був перший випадок, коли князь не відсилав своєї вагітної кralі до батьків, а лишив її у палаці, було ознакою того, що справа тут далеко серйозніша, ніж була досі.

Літом князь, як звичайно, приїхав до слободи. Настя, як тільки він переступив порога, кинулась йому на шию і закохано сказала:

— Ходім, князю, подивишся, якого я тобі сина родила!..

Князь поморщився, але зараз же весело посміхнувся і пішов за нею. В опочивальні, розкинувши пухлі

рученнята, спало прекрасне, як юний божок, хлоп'я. Князь довго дивився на нього, потім зідхнув, поцілував Настю в біле чоло і сказав ласкаво:

— Дякую, Настко, за сина. Я не забуду за нього!— і вийшов до гостей.

Настя тижнів з два почувала себе найщасливішою в світі. Та серце князеве було зрадливе і скоро вона помітила, що ним володіє вже інша краля. Замість того, щоб мовчки уступитись, вона почала надокучати йому ревностями. Князь спалахнув і мовчки вийшов з кімнати, а через годину вийшов наказ:

— Сина Настиного лишити в палаці, а саму її одягти в селянську одежу і відправити до батьків, провівши з двору з музикою в драні відра, горшки та казани!

Людей, що заздрили Насті, було багато і вони охоче виконали княжого наказу. Коли вона показала в супроводі Сугака на порозі, її зустріли такою музикою, такими вигуками та піснями, що вона згоріла від сорому. Як закрила вона обличчя руками, то так і не відкривала його, аж поки не опинилась дома. Не могла Настя винести такої ганьби, завданої їй князем. Вночі викралась вона з батьківської хати, побігла на кручу, під якою текла темною водою Ворониха, і де був саме чортоторий, і кинулась з неї у воду. Взнавши про смерть Насті, князь потемнів від гніву і жорстоко розправився з усіма тими, кого він вважав відповідальними за те, що вони не встерегли Насті. Щождо батьків, то їх того ж дня вислали в один із найдалших хуторів; самого себе за винного князь, звичайно, не вважав.

Про малого Марка тимчасом забули. Та коли князь від'їздив до столиці, Сугак нагадав йому про нього. Князь зсунув брови, круто повернувся і пішов назад до покоїв. Хлопчик саме бавився на колінах у мамки. Побачивши розшитий князів жупан, хлоп'я простягло до нього руки і весело засміялось. Гнівне лице князеве від того сміху проясніло, і він простяг руку й потрогав пучкою пухлу щічку; дитина засміялась ще дужче. Князь обернувся тоді до Сугака і наказав з погрозливими нотками в голосі:

— Гляди, бережи мені хлопця паче свого ока. Головою за нього відповідатимеш. Через рік нагадаєш мені про нього!..

Так Марко уникнув „земляної станиці“. Він виховувався спершу в Москві, а потім князь віддав його вчитись до Петербургу. Вісімнадцяти років, коли Марко вже був красивим юнаком, князь покликав його до себе, перевірів його знання, і те, наскільки він засвоїв великосвітські маніри, і залишився ним задоволений. Скоро вийшов рішенняць: їхати Маркові до Парижу і продовжувати там науку.

Минуло ще чотири роки, як раптом князя Бориса викликала цариця Катерина і послала його до французького короля з якимсь таємним і надзвичайно важливим дипломатичним дорученням. Князь був уже старий, і в Париж його супроводили, крім кількох двораків, ще й камердинер, Антон Запорожець та чергова краля — Олена Шапошниківна.

Антон Запорожець — одна із самих таємничих постатей, що оточували князя. Він користувався необмеженим довір'ям князя, далеко більшим, ніж сам

Сугак. Можливо, що це було через те, що Антон Запорожець полагоджував різні справи між князем та „кралями“, він же, кажуть, і підготовляв їх для нього, вишукуючи красивих дівчат та молодниць по слободах та хуторах. Князь сам власними руками прийняв Антона від матері, що була замужем за Кирилом Запорожцем, а Кирило Запорожець був головним агітатором у князя, коли той заселяв свої пустопорожні землі. Оповідать, що Кирило протягом одного року аж п'ять разів женився з дівчатами різних панів і потім тікав з своїми молодими жінками до князя і передавав їх тут князівським отаманам, що поправили окремими хуторами.

Антон Запорожець був вірним слугою князя. Але згадуваний уже нами дячок Ананій висловлює підозріння, що Антон був таємно закоханий у Настю Багріївну і плекав надію, що він одружиться з нею, коли вона надокучить князеві. Після трагічної смерті Насті, в якій Антон винуватив князя, він затаїв глибоку ненависть до нього, але ховав її під личиною вірного слуги й джури. Князеві й на думку не спадало, якого ворога тримає він біля себе. Можливо, що Антон рано чи пізно, а виконав би свій замір помсти, або підсипавши князеві отрути у вино, або зорганізувавши якусь змову з двораками, тим більше, що невдоволення за „краль“ та через інші утиски серед селян наростало. Від'їзд до Парижу не дав Антонові здійснити ці свої наміри.

Як ми вже згадували, князь був волтер'янець і вільнодумець і на словах не вважав своїх поселенців за кріпаків, про що не раз і сам говорив. Переказують,

що перед від'їздом до Парижу він заїхав у слободу прощатися з народом, при чому ніби сказав:

— Я виїжджаю до Парижу, а коли повернусь, то обіцяю всіх вас відпустити на волю. Моліть же бога про мій благополучний поворот. Коли получите вольну, то бережіть її кріпко в себе і не довіряйте ні попам, ні панам, а то вони можуть її знищити, а вас повернути у своїх кріпаків!

По приїзді до Парижу, князь зараз же викликав до себе Марка, бажаючи зробити його своїм секретарем. Франція в той час уся кипіла від передчуття революційної бурі. Марко, прибувши до Парижу, скоро зазнайомився з кількома молодими студентами, найщирішими якобинцями, і ретельно відвідував їхні збори та клуби. Він пильно вивчав енциклопедистів, Вольтера, Жан - Жака Руссо та Монтеске, історію Греції та Риму і, взагалі, всю тодішню революційну літературу. Слухаючи розмов і сперечання своїх нових товаришів про тиранів, про республіку та про народоправство, Марко порівнював їхні мрії з тими порядками, що панували на його рідній батьківщині та цілій Росії. Він розумів, що тиранія існує не тільки тут, у Франції, а й там, удома, на батьківщині, він пригадував визвольну боротьбу на Україні, що про неї знав з переказів старих людей і відгомін якої ще жив у народі, і цілком природно, що Марко став не тільки ненависником тиранів і деспотії і відданим республіканцем, а й уявляв себе новим Брутом, що має визволити рідний край од тиранства й мерзоти коронованих убивць.

І от саме в цей час цілонічних мрій, сперечань, читання та громових промов, що їх проголошувало було по різних шиночках, де збирались республіканці, прийшов наказ з'явитись Маркові до князя. Марка це неприємно вразило. В першу хвилину у нього навіть з'явилося бажання зовсім не піти до князя; потім від передумав і вирішив піти з тією метою, щоб викласти перед ним свій новий „симбол віри“, висловити йому всю ненависть до тиранів, кинути йому ті гроші, що він їх йому передав і, повернувшись, піти геть. Переповнений рішучістю, він накинув на плечі плаща, насунув на чоло капелюша і швидко пішов по вказаній адресі. Льокай провів його сходами на другий поверх. Пройшовши амфіладу розкішно вбраних кімнат, він зупинився перед дверима і тихо постукав.

— Ввійдіть! — почувся з кімнати мелодичний жіночий голос.

Нічого не розуміючи, Марко відчинив двері і зупинився як укопаний. Не розкішна обстава, на яку тільки була здатна королівська Франція, засліпила Марка. Ні, очі його зупинило на собі щось інше. Повернувшись до нього лицем, обіпершись руками на крісло, перед ним стояла дівчина. Яким чудом ця степова українська квітка була перенесена до шумливого, вільнодумного й гаянтного Парижу? На ній була сорочка з багато вигаптованими червоним шовком рукавами,— квітки на них горіли як жар і пашили вони степовим сонцем. Оксамитова герсетка туго облягала тонкий дівочий стан, а ясно - блакитна плахта нагадувала Маркові рідне українське небо.

Дівчина була у вінку з живих квіток, а розкішна руса коса звисала аж до пояса. Перед Марком стояла остання „краща“ князева — Олена Шапошниківна.

Марко втопив очі в дівчину і не міг вимовити й слова, а дівчина мовчки розглядала його й лукава посмішка перебігала на її рожевих устах. Потім вона ступила три кроки наперед, зробила глибокий реверанс і з серйозним виглядом промовила до нього:

— Шановний пане! Від імени князя вітаю вас у його тихій оселі і прошу сідати. Князь на годину вийшов і скоро повернеться!

Скінчивши цей, як їй здавалося, важкий обов'язок, вона весело зареготала.

— Пху! — сказала вона. — Як мені надокучили оці реверанси і взагалі оця вся манірність. А князь наполягає, щоб я їх чомусь учила. Як, по-вашому, чи потрібно воно мені? — і вона серйозно подивилась на Марка.

Марко посміхнувся і в нього промайнула думка, що ця дівчина і без реверансів прекрасна. Олена схаменулась і сказала:

— Господи! Я й забула, що ви мене не знаєте. І лізу до вас з своїми дурницями. Аджеж правда, що ви мене не знаєте?

І вона густо почервоніла.

— Не знаю!.. — відповів Марко.

— А я вас знаю, — говорила далі Олена. — Я була зовсім маленькою, коли ви одного разу таким паничем приїздили до нас у слободу. Ви так бундючно гуляли по саду, — і вона не втерпіла, схопилася з місця і показала, як то Марко гуляв з гувернером по

саду,— а я босонога й брудна заглядала через тин і заздрила!

Марко й собі засміявся, коли побачив, як вона перекиривляла його і між ними одразу після цього розтала крига.

— Господи, як тут сумно! — скаржилась через хвилину уже зовсім щиро Олена.— Ми тільки три місяці як з дому, а мені здається, що минуло вже три роки. А як зараз у нас хороше. Степ запашний, завітчаний квітками, в садках соловейки щебечуть, скоро дівчата плестимуть вінки й пускатимуть на воду. Князь рідко буває вдома, все кудись ходить. А ти сиди, як у клітці, ні погуляти тобі, ні погомоніти. Тільки й розваги, що іноді з Антоном побалакаєш. Скажіть, ви не скучаєте за батьківщиною?..

— Я вже давно звідтиля. Відвик!..

— А я, мабуть, ніколи б не привикла на чужині жити. Як ото князь піде кудись, я зараз же скидаю куплене ним убрання, вдягаюсь у своє й співаю. Тільки не співається тут веселих,— і вираз смутку з'явився на її обличчю,— а все більше журних!..

І вона, нібито відповідаючи на свої якісь власні думки, тихо проспівала:

Ой ти, дівчино зарученая,
Чого ти ходиш засмученая!..

Марко захоплено слухав, а в голові йому теж зринали якісь старі спогади, напівзабуті вражіння. І він попрохав:

— Заспівайте, будь ласка, щонебудь!.. З наших, українських!..

— Ото! — засміялась Олена. — Чого захотіли!
— Прошу!.. — благально попрохав Марко.
— Якої ж вам?
— Якоїнебудь!..
— Хіба оцієї? — і Олена тихо, грудним голосом почала:

— Ой піду я лугом, лугом,
Там, де милий оре плугом.
Понесу я йому їсти,
Чи не скаже мені сісти!

Марко схилив голову. А Олена остаточно, загубивши свою неспіливість, вже на весь голос співала:

І наївся і напився,
Сів на плуга й зажурився!..

Обоє й не помітили, як увійшов князь до кімнати, окинув їх очима і сказав весело:

— А чого ж то, Олено, такої сумної?.. Гостя треба б було почастувати чимось веселішим!..

Олена увірвала пісню і вся зашарілась, а Марко підвівся і віддав князеві мовчазний глибокий уклін.

* * *

За обідом князь розпитував Марка про його паризьке життя, висловлювався з приводу внутрішнього положення Франції і вказував, що король кволо бореться з вільнолюбивими думками. Якби це було другим разом, то Марко вибухнув би цілою промовою на тему „народовластя та тиранії“, але зараз усі думки вилетіли йому з голови, він навіть забув про свій намір

піврати з князем і кинути йому в обличчя своє при-
зирство. Він тільки й дивився, що на Олену і невпо-
пад та неохоче відповідав на запитання князя. Але
князь не помічав того.

Коли вставали з - за столу, князь сказав:

— Отже, Марко, ти мусиш за два дні переїхати
до мене. Мені потрібен відданий і вірний секретар, бо
я маю дуже делікатне доручення від імператриці
і коли ми успішно його виконаємо, то вона не забуде
цього. Для тебе це прекрасний випадок завоювати
собі кар'єру!

Марко хотів щось сказати, але князь замахав
рукою:

— Отже, ніяких одмов! Ліквідуй свої справи і
переїзди!..— і він подав знак рукою, що розмова
скінчена.

Марко вклонився йому й Олені і вийшов на вулицю.
Перспектива бачити щодня Олену перемагала його
неприятність до князя. Всю дорогу до своєї домівки
він пройшов у мріях. Вони не лишили його і вдома.
Передаючись, він усе думав про Олену і стиха
наспівував українських пісень. Він уже їх напів-
забув і часто зупинявся, пригадуючи слова. Коли
він засинав, перед ним знов промайнув образ Олени
з лукавою посмішкою на устах і щасливий молодий
сон обгорнув його.

Через два дні Марко переїхав до князя і оселився
на нижньому поверсі. Працював він вранці кілька
годин, переписуючи різні папери, а потім ще й вве-
чері, коли князь диктував йому листи. Були тут
іноді дуже важливі звістки, які показували, що цариця

дуже пильно стежила за розвитком подій у Франції. А події, справді, розвивались бурхливим темпом. Марко тепер ніби забув свої вільнолюбиві мрії, його всього полонила Олена. Але даремно він тишив себе, переїжджаючи до князя, що буде весь вільний час проводити з нею. Антон та стара Заїчиха, що служила при всіх „кралях“, весь час стежили за ними, то ж Марко ніяк не міг вибрати хвилини щоб сказати Олені про своє кохання. Але як трипотіло його серце, коли він чув її голос, що наспівував рідної пісні, як він тягся до неї.

Так минуло в нерушучості кілька місяців. За ці місяці трапились у Франції важливі події: паризький нарід зі зброєю в руках вирвав у короля конституцію. Париж і вся країна були охоплені революцією. Марко знову почав часто виходити з дому, ховаючи те від князя й від усіх, і повертався завжди в піднесеному настрої, наспівуючи марсельєзу. Йому хотілось комусь близькому, своєму, розповісти про те, як французький нарід завоював собі волю. А хто ж йому був найближчий, як не Олена? Одного дня, коли Олена його спитала, де він так довго буває ночами, Марко почав їй розповідати про боротьбу французів проти короля.

— І от французи тепер вільні, а ми раби, а батьківщина наша стогне під ярмом тиранії!

Олена злякано слухала його, а Антон, що підслухав цю розмову, увійшов до них і сказав:

— Князь, коли їхав до Парижу, теж обіцяв нам волю дати та, мабуть,— казав пан, кожух дам, тай слово його тепле!

Марко схвильовано стиснув руку Антонові і сказав:
— Правильно, правильно, чорт забирай! Тирані, февдали та пани ніколи не дадуть волі народів, її у них можна вирвати тільки силою!..

Так несподівано Марко й Антон найшли один в одному спільників.

Коли Марко, з властивим молодості запалом, проголошував перед своїми двома друзями промови про волю, рівність та братерство, то Антон міркував далеко тверезіше.

— Шкода, — говорив він, — що Гонті та Залізняку не вдалося їхнє діло. З панами треба розправлятися так, як розправлялися гайдаки!

Революція у Франції щодалі ширшала, а князя все ще не відкликали, хоч він і радий би був втекти з цього Парижу, де нарід святкував весну своєї волі і де проти аристократів зростала хвиля ненависти. Князя Бориса не можна тепер було пізнати, — він завжди був тепер сердитий, знервований. А тимчасом у його будинку Амур плів свої сіті, що в них скоро попали і Марко і Олена.

Спершу коханці трохи злякались свого вчинку, але тут же розсміялись з того, що не догадались зробити цього раніше. З кожним днем вони все сміливішали. Побачення здебільшого відбувались у кімнаті Олени. Та ось у Парижі знову стало неспокійно, бо король хотів утекти за кордон, його піймали й повернули назад, а згодом посадовили до в'язниці. Франція була проголошена республікою.

Князь весь час тепер сидів вдома, за останній рік він дуже постарів, у нього почали пухнути руки й

ноги. Сидячи в своєму кріслі перед каміном, він весь час незадоволено бубонів, лаяв санкюлотів і накликав на них такі страшні кари неба, що якби воно послухало його, то земля б здригнулась від жаху.

Олена й Антон весь час не відходили від нього. Марка роздирали ревнющі, він корив Олену в зраді, він готовий був піти й задушити князя власними руками, „цього старого розпусника“, за його висловом.

— Оленко, голубко,— говорив він їй, коли вона приходила на побачення до його кімнати,— давай кинемо це остогидле місто і втечемо. В Парижі є де сховатись.

Власне і цей день був схожий на багато інших, що їх переживали Марко та Олена.

— Не вміють французи придушувати бунти,— говорив за обідом князь Маркові.— З бунтівниками повинно розправлятися так, як ми свого часу розправились зі Стенькою Разіним та Омельком Пугачовим!.. Я сам думав, як повернусь додому, дам своїм слобожанам волю, але тепер бачу, що чернь негідна її. Ката, шибениці, батога, залізної руки потребує вона. І я дякую богові за те, що не зробив цього кроку раніше, що за нього б мене мучило завжди сумління. Я, навіть, уже папери відповідні склав, але ще сьогодні ми їх знищимо!..

Марко й Олена переглянулись між собою, а Антон, що саме переміняв посуд князеві, затремтів і випустив тарілку,— вона зі звоном упала на підлогу і розбилась на дрібні шматочки. Князь так при цьому розхвилювався, що йому аж негарно зробилося. Марко

й Антон підхопили його під руки і віднесли до опочивальні. За кілька хвилин князь очунав і тихо сказав:

— Іди, Марку, я тебе покличу, коли треба буде. А тепер лиши мене з Оленою, я хочу заснути трохи!..

Марко пішов, і то сидів, то схвильовано ходив у себе по кімнаті. В будинку панувала глибока тиша. Морозлива ніч заглядала через вікно до кімнати. Вулиця була ніби мертва.

Раптом Марко почув тихий стук. Цей стук був знайомий йому і він одчинив двері. Олена упала йому в обійми.

— Князь весь час не відпускав мене від себе,— сказала вона,— а оце заснув. А мені так забажалося до тебе, що я не витерпіла і зважилась прийти! — і Олена закрила поцілунком йому уста.

Коханці ніколи не рахують щасливих годин. Маркові й Олені здавалось, що вони лише кілька хвилин пробули вкупі, а насправді проминуло більше години. Князь, що спав тривожним сном, раптом прокинувся. Його неприємно вразила могильна тиша кімнати і він тихо покликав:

— Олено!.. Олено!..

Тихо. Ніхто не озивається.

Тоді князь підвівся з ліжка і озирнувся навколо,— Олени в кімнаті не було. Сяк-так натягнувши на себе халат і взявши в руку ціпка, він пішов до Оленої кімнати, шепочучи сам собі:— Бідне дівча, видно, стомилося і прилягло відпочити трохи! — але Олени й там не було.

Постоявши кілька хвилин у роздумі, ніби щось пригадуючи, при чому було видно, як у князя наливались кров'ю жили, він вийшов на сходи і став тихо спускатись до Маркової кімнати.

Передчуття його не обдурило — до його вуха донеслись притишена розмова, Оленин сміх і звук поцілунку.

Не пам'ятаючи самого себе, князь з силою відчинив двері, що їх забули замкнути, і блідий та грізний з'явився перед розгубленими коханцями.

Секунду тривало гнітюче мовчання. Потім вибухнула гроза.

— А, так он як ти дякуєш мені за хліб, за сіль! — кричав князь до Марка. — Крадеш у мене моє добро!.. Геть зараз же з-перед моїх очей!.. Геть!.. Забирайся!.. Щоб і духу твого тут не було!..

Марко, теж блідий, стримуючи свій гнів, мовчки стояв перед князем.

— Геть!.. Геть!.. Геть!.. — не переставав кричати князь. — Ей, хто там є живий! Сюди, сюди!.. Викиньте цього злодія на вулицю!.. — наказав він слугам, що з переляканими очима з'явились на дверях. — А ти, ти! — повернувся він до Олени. — Так ти дякуєш мені за всю мою ласку до тебе? Ось я тобі покажу, як бахурів заводити! Канчуками засічу!.. На стайню її, суку, на стайню! — гукав князь, забувши, що він зараз не в Росії, а в Парижі, — і підняв свого важкого ціпка на Олену.

Марко встиг підскочити до нього і вхопити за руку. Олена скористалась цим, майнула нагору й зачинилась у своїй кімнаті.

— Заарештувати їх обох! — закричав не своїм голосом князь і впав на руки Антона.

Кілька двораків кинулись до Марка, але він енергійними ударами розштовхав їх, вискочив на вулицю і потонув у нічній темряві.

* * *

Тільки через кілька днів Антон знайшов Марка. Він якраз стояв у глибокій задумі на одному з мостів на Сені й дивився у воду. Ці дні він провів без сну, майже без їжі, весь час блукаючи по місту, думаючи про Олену. Яку кару вигадає їй князь? І уява малювала Маркові страшні картини поцевірянь і знущань, бо він добре розумів, що князь нізащо не помилує Олени. І Марко перебирав в сотий раз плян порятунку своєї коханої.

В цей момент хтось ударив його по плечах і вивів із задуми. Марко сердито повернувся і опинився перед Антоном.

— Ху! — сказав той. — Я вибігав все місто, шукаючи тебе. Ходім зараз до князя. Ти потрібний!

— Нащо?

— Князя розбив параліч і він лежить нерухомий, тільки щось белькоче. А нам потрібно знайти його заповіт. Ти ж тоді з ним не переписував його?

— Ні.

— Значить, він десь є. Та тільки я неграмотний, а нікого чужого в це діло не хочеться мішати. Так ідемо?

— Що з Оленою?

— І не кажи. Всі очі виплакала за тобою побиваючись! А як захотіла показатись князеві, то він так страшно замичав і повів очима, що аж мороз по шкірі пішов. Десь би, наколи б встав, то на місці вбив би.

Олена зустріла Марка з сльозами радості. Марко ніжно обняв її і почав утішати. Антон нетерпляче перебив їх:

— Та залишіть ці ніжності напісля! Треба спершу діло зробити, а наніжитись встигнете!..

Князь, коли Марко увійшов до опочивальні, засовався і щось хотів сказати. Але Антон і Марко не звертали на нього уваги, а почали ритися в столах, шухлядах, скриньках, шафах. Розкидали по кімнаті папери, листи, книжки. Заповіту ніде не було, а князь стежив за ними своїми страшними очима. Лишився тільки один невеликий столик, що його ще не оглянули. Марко уважно обдивився його і надавив якусь сховану пружинку: скринька в столі відсунулась, Марко нахилився і вийняв звідтіля папери, згорнені в рурку і запечатані великою печаткою. Марко зламав печатку, похапцем розгорнув папери, швидко пробіг очима написане й радісно сказав:

— Ось вона, ваша вольна, Антоне!..

З цими словами він вискочив до другої кімнати, Антон за ним.

— Олено, Олено! — гукав Марко. — Іди сюди! Ми вільні, вільні!..

Олена бліда кинулась до нього.

— Чекай, чекай! — прошепотів Антон. — До волі ще далеко, бо князь живий. Ти прочитай краще докладно, що там написано!

Це вернуло Марка до дійсности. Він тихо й роздільно читав заповіт князя. Там, справді, було написано, що Воронівка з усіма хуторами оголошувалась вільною, а вся земля переходила у вічну власність слобожан. Коли Марко дочитав до кінця, то Антон урочисто проказав:

— Нині отпускаєши раба твого!..— і повернувся до опочивальні князя, щільно причинивши за собою двері. Там він кілька хвилин дивився на князя, що нерухомо лежав на ліжку. Потім Антон повернувся в куток, перехристився, узяв подушку і став наближатись до князя. Князь страшним поглядом стежив за його рухами.

* * *

— Ну, князю, молись за свою грішну душу! — проказав Антон урочисто і накрив його обличчя подушкою.

Через кілька хвилин він трохи зблідлий вийшов до Марка й Олени і спокійним голосом сказав:

— Князь Борис віддав богу душу!..

* * *

Що трапилось далі з Марком і Оленою докладно невідомо. Дячок Ананій висловлює ту думку, що Марко й Олена лишились у Франції і більше на Україну не повертались. Можливо, що Марко загинув в одній із революційних завірюх, що тоді потрясали Францію. Можливо, що він вступив до війська і десь загинув в боротьбі проти тиранів. Все можливо.

Антон же, поховавши князя, з великими пригодами дістався на Україну. Заповіт князя він привіз із собою. Але минуло кілька років, поки уряд затвердив його. Треба було померти Катерині II і стати царем Павлові, щоб, нарешті, слобожани стали вільними. Як відомо, цар Павло ненавидів свою матір і всіх її слуг і тому, як тільки попалась йому справа з заповітом князя Бориса, він одразу ж її затвердив. В нагороду за послуги, громада обрала Антона на голову. Головою ходив він до самої смерти. Помер Антон дуже старий, оточений загальною повагою. Слобода почитувала його за другого свого батька.